

Ο κομμουνισμός πριν τον Μαρξ

Οι όροι «κομμουνισμός» και «σοσιαλισμός», και πολύ περισσότερο πλευρές του περιεχομένου τους, υπήρχαν στη δημόσια συζήτηση πριν τους υιοθετήσουν ο Μαρξ (Marx) και ο Ένγκελς (Engels). Εξέφραζαν ριζοσπαστικές τάσεις οι οποίες εκδηλώθηκαν στα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος, καθώς και διανοητικές κατασκευές ή πειράματα ξεχωριστών προσωπικοτήτων. Τα στοιχεία και τα χαρακτηριστικά αυτού του ουτοπικού –όπως συνήθως αποκαλείται– κομμουνισμού αντανakλούσαν τις ανώριμες ακόμη συνθήκες τόσο στον καπιταλισμό όσο και στο εργατικό κίνημα. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, με έναν υποδειγματικά διαλεκτικό τρόπο, ασχολήθηκαν με τον προγενέστερό τους κομμουνισμό, ενσωμάτωσαν στοιχεία του, ανέδειξαν τις προωθητικές πλευρές αλλά και τα όριά του. Κυρίως όμως τον υπερέβησαν, θεμελιώνοντας τον δικό τους κομμουνισμό όχι στη σφαίρα των ιδεών αλλά στην ανάδειξη του κρυμμένου μυστικού του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (εκμετάλλευση και άντληση υπεραξίας) και στην ιστορική δυναμική της ταξικής πάλης.

γράφει ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΗΝΑΚΑΚΗΣ*

Οι φάσεις του προμαρξικού κομμουνισμού

Ο κομμουνισμός ως όρος που αποτυπώνει μια χειραφετητική άποψη και πρακτική για την κοινωνία υπήρχε πριν τον υιοθετήσουν ο Ένγκελς και ο Μαρξ – αυτό έγινε στα τέλη του 1842 για τον πρώτο και όχι πριν τα τέλη του 1843 για

τον Μαρξ. Υπήρχε, επίσης, πριν δημιουργηθούν απ' αυτούς οι πρώτες κομμουνιστικές «Επιτροπές Αλληλογραφίας» (1846), πριν ιδρυθεί η «Ένωση των Κομμουνιστών» (1847) και πριν δημοσιευτεί το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (1848). Τον συναντάμε με διάφορες παραλλαγές –ως συνολική πρόταση μιας ριζικά διαφορετικής κοινωνίας, ως στοιχείο μιας τέτοιας πρότασης ή ως προσδιοριστικό ενός κινήματος, μιας συνεταιριστικής εμπειρίας, μιας απόπειρας

† * *Επιμελήτης εκδόσεων – Συγγραφέας*

οικοδόμησης ιδανικής κοινότητας— κυρίως στο ιστορικό μεταίχμιο 18ου και 19ου αιώνα και στις δεκαετίες του 1830-40, δηλαδή στα χρόνια της Βιομηχανικής Επανάστασης, που χρονολογείται αδρά την περίοδο 1760-1860.

Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ένγκελς, στον Πρόλογο στη γερμανική έκδοση του *Μανιφέστου* (1890): «[σ.σ. όταν γράφτηκε αυτό] το πιο διαδεδομένο, το πιο διεθνές προϊόν όλης της σοσιαλιστικής φιλολογίας, το κοινό πρόγραμμα πολλών εκατομμυρίων εργατών όλων των χωρών [σ.σ. δηλαδή το 1847, υπήρχε ήδη] η μερίδα εκείνη των εργατών που είχε πεισθεί για την ανεπάρκεια των απλών πολιτικών αλλαγών και ζητούσε ένα συθέμελο μετασχηματισμό της κοινωνίας, ονόμαζε τον εαυτό της κομμουνιστή. Ήταν ένας χοντροδουλεμένος ενστικτώδης μονάχα, και κάποτε λίγο ωμός κομμουνισμός, μα ήταν αρκετά δυνατός για να δημιουργήσει δυο συστήματα ουτοπικού κομμουνισμού: στη Γαλλία την Ικαρία του Καμπέ, και στη Γερμανία τον κομμουνισμό του Βάιτλινγκ. Ο σοσιαλισμός στα 1847 ήταν ένα κίνημα αστικό, ο κομμουνισμός ήταν ένα εργατικό κίνημα. Ο σοσιαλισμός, τουλάχιστον στην ηπειρωτική Ευρώπη, ήταν κατάλληλος για τα σαλόνια, ο κομμουνισμός ήταν ακριβώς το αντίθετο. Και επειδή από τότες κιόλας είχαμε αποφασιστικά τη γνώμη ότι “η χειραφέτηση των εργατών πρέπει νάναι έργο των ίδιων των εργατών”, δεν μπορούσαμε ούτε στιγμή να διατάσουμε ποιο απ’ τα δυο ονόματα θα διαλέγαμε. Κι από τότες δε μας ήρθε ποτέ στο νου να το απορρίψουμε» (Μαρξ & Ένγκελς, χ.χ. α: 17-18).

Και οι δύο ουτοπικοί κομμουνιστές τους οποίους αναφέρει ο Ένγκελς ανταποκρίνονται πλήρως στο κριτήριο που θέτει: Ο Ετιέν Καμπέ (Étienne Cabet), που έγραψε το 1841 το *Comment je suis communiste end mon credo communiste*, εμπνεύστηκε από την εμπειρία του στην Αγγλία, κοιτίδα της Βιομηχανικής Επανάστασης και του πιο μαζικού προλεταριάτου της εποχής (είχε 4 εκατομμύρια βιομηχανικούς εργάτες το 1841), στην οποία έζησε τη δεκαετία του

1830. Με τη σειρά του, ο Βίλχελμ Βάιτλινγκ (Wilhelm Weitling) έζησε στο Παρίσι το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου 1835-41 και συμμετείχε στην ομάδα των Γερμανών έμμισθων τεχνιτών-χειροτεχνών που δούλευαν εκεί και είχαν ασπαστεί τον γαλλικό κομμουνισμό της εργατικής τάξης.

Επιβιώνουν, βέβαια, προϋπάρχουσες ιδέες και πρακτικές κοινοκτημοσύνης από τις αρχαϊκές κοινωνίες και κυρίως πιο συγκροτημένα προγενέστερα ρεύματα —κάποια αρκετά παλαιά (π.χ. οι μαζντακιστές τον 5ο αιώνα στην Περσία) και άλλα νεότερα (16ος-17ος αιώνας)— που δεν χρησιμοποιούσαν τους όρους «σοσιαλισμός» ή «κομμουνισμός», ενσωμάτωναν όμως καίρια στοιχεία τους (κοινωνική δικαιοσύνη, εξισωτισμός, κοινοκτημοσύνη). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το κύμα του *πρώιμου ουτοπικού σοσιαλισμού* που αντιπροσωπεύει, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, «ουτοπικές περιγραφές ιδεωδών κοινωνικών καταστάσεων». Σε αυτό εντάσσονται ο Τόμας Μορ (Thomas More, 1478-1535) με την *Ουτοπία* (1516), ο Ιταλός μοναχός, ποιητής και φιλόσοφος Τομάζο Καμπανέλα (Tommaso Campanella, 1568-1639) με την *Πολιτεία του Ήλιου* (γράφτηκε το 1602 και δημοσιεύτηκε το 1623), ο Φράνσις Μπέικον (Francis Bacon, 1561-1626) με τη *Νέα Ατλαντίδα* (1627), και ακόμη ο Τόμας Μίντσερ (Thomas Müntzer, 1489-1525) και οι «Αναβαπτιστές» στον Πόλεμο των Χωρικών στη Γερμανία (1525) και οι «Ισοπεδωτές» (1647-48) στην Αγγλική Επανάσταση. Σχεδόν ενάμιση αιώνα πριν τις απαρχές αυτού του κύματος είχε υπάρξει μια πρωτοπόρα προσπάθεια σε παγκόσμιο επίπεδο, η Κομμούνια της Θεσσαλονίκης (1342-49).

Οι ουτοπιστές της περιόδου αντιστοιχούν στη «νηπιακή» φάση του καπιταλισμού, στη φάση της ανάδυσής του από τα σπλάγχνα της μεσαιωνικής φεουδαρχίας και της πρωταρχικής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Γι’ αυτό, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ερνστ Μπλοχ (Ernst Bloch), «σπάνια συγκαταλέχθηκαν στους προδρόμους του σοσιαλισμού, παρά το γεγονός ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς χρησι-

μποιούν σε καίρια σημεία ενδιαφέρουσες αποχρώσεις τους σχετικά με το άτομο, τη σοσιαλιστική απελευθέρωση όλων των ατόμων, το τέλος της διακυβέρνησης προσώπων και το μαρasmus του κράτους γενικά» (Μπλοχ, 1985: 88)· παρ' ότι δηλαδή πρότειναν την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, την κοινοκτημοσύνη, την οικονομική ισότητα των πολιτών, τον περιορισμό των χρηματικών συναλλαγών και του εμπορίου.

Το παρόν άρθρο εστιάζεται ωστόσο στα ρεύματα του 18ου-19ου αιώνα, που αναφέρονται συχνά στα έργα των Μαρξ και Ένγκελς και επέδρασαν στη δική τους, «κλασική» μορφή του κομμουνισμού. Εστιάζεται δηλαδή στο κύμα του *ώριμου ουτοπικού σοσιαλισμού-κομμουνισμού* (πρώτο μισό του 19ου αιώνα), το οποίο αντιπροσωπεύουν οι Κλοντ Ανρί ντε Σεν-Σιμόν (Claude Henri de Saint-Simon, 1760-1825), Σαρλ Φουριέ (Charles Fourier, 1772-1837), Ρόμπερτ Όουεν (Robert Owen, 1771-1858), Ετιέν Καμπέ (1788-1856) και Βίλχελμ Βάιτλινγκ (1808-1871).

Ανάμεσα στον πρώιμο και τον ώριμο ουτοπικό σοσιαλισμό υπάρχει μια περίοδος σχετικής «σιγή». Κατά τη διάρκεια αυτού του «χάσματος», όπως το ονομάζει ο Λιούις Μάμφορντ (Lewis Mumford), και ιδίως προς το τέλος του, θα εμφανιστούν ορισμένες ελάσσονες κομμουνιστικές ουτοπίες, μερικές από τις οποίες είναι αρκετά ριζοσπαστικές. Σ' αυτές, η αξίωση για ισότητα δεν περιορίζεται

μόνο στα πολιτικά δικαιώματα, αλλά επεκτείνεται και στις κοινωνικές συνθήκες· δεν εστιάζεται στην κατάργηση των ταξικών προνομίων, αλλά στην κατάργηση των τάξεων. Οι εν λόγω ουτοπίες αντιπροσωπεύονται από τον Γκαμπριέλ Μπονό ντε Μαμπλί (Gabriel Bonnot de Mably, 1709-85), τον Ετιέν-Γκαμπριέλ Μορελί (Étienne-Gabriel Morelly, 1717-78), τον Τόμας Σπενς (Thomas Spence, 1750-1814) και τον Γράκχο Μπαμπέφ (Gracchus Babeuf, 1760-97).

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς αναφέρονται στις «καθαρές [σ.σ. αλλού “άμεσες κιόλας”] κομμουνιστικές θεωρίες» του 18ου αιώνα (Ένγκελς, χ.χ. α: 127), οι οποίες αντιστοιχούν στην πρώτη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης. Τον «δαισθητικό Μορελί και τον ευμετάβολο και ιδιοφυή Μαμπλί» μνημονεύει και ο Αντόνιο Λαμπριόλα (Antonio Labriola) (Λαμπριόλα, 1978: 25).

Ιδιαίτερα πλούσιες είναι οι αναφορές του Ένγκελς στον «κομμουνισμό που στηρίζεται αποκλειστικά ή κυρίως στην απαίτηση της ισότητας» (Ένγκελς, χ.χ. α: 393)· τον «ασκητικό σπαρτιατικό κομμουνισμό, που απαγόρευε κάθε απόλαυση [και] αποτέλεσε την πρώτη εμφάνιση της νέας διδασκαλίας». Με τις εκφράσεις αυτές αναφερόταν στον κομμουνισμό ορισμένων οπαδών του Μπαμπέφ και της «Συνωμοσίας των Ίσων» (1796). Ο εν λόγω κομμουνισμός, παρ' ότι ήταν ακατέργαστος και δίχως ιδιαίτερο θεω-

ρητικό βάθος, είχε τεράστια σημασία. Ήταν αυτός που «επέτρεψε σε άλλα, διαφορετικά σοσιαλιστικά δόγματα, όπως του Φουριέ, του Προυντόν κ.λπ. να εμφανιστούν, όχι τυχαία, αλλά από αναγκαιότητα» (Hobsbawm, 2011: 31-32). Αρκετοί είχαν κατακρίνει τον «ωμό χαρακτήρα» του, τον οποίο η *Γερμανική Ιδεολογία* ερμηνεύει ως εξής: «Ο γαλλικός σοσιαλισμός είναι, βέβαια, “ωμός” γιατί είναι η θεωρητική έκφραση μιας πραγματικής αντίθεσης» (Μαρξ & Ένγκελς, 1979: 215).

Με θερμό τρόπο εκφράζονταν οι Μαρξ και Ένγκελς και για τους συνεχιστές του Μπαμπέφ κατά τις δεκαετίες του 1830 και του 1840, για τον «γαλλικό κομμουνισμό, ο οποίος συνδεόταν με τις αναμνήσεις του μπαμπουισμού». Κύριοι εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος ήταν οι Μπλανκί (Blanqui), Ντεζαμί (Dézamy), Λαοτιέρ (Lahautière), Λαπωνερέ (Larouneraye) και Πιλό (Pillot). Μάλιστα, ο Ένγκελς (1843) τους διέκρινε από τους φουριεριστές και τους άλλους κοινωνικούς μεταρρυθμιστές, εγκωμιάζοντάς τους διότι «οικειοποιήθηκαν με ζέση τον κομμουνισμό του Μπαμπέφ» και είχαν ισχυρή επιρροή στα φτωκά λαϊκά στρώματα. Ο Χομπσμπάουμ (Hobsbawm) ερμηνεύει ως εξής τη σημασία του ρεύματος αυτού: «Πρώτον, αντίθετα με το μεγαλύτερο κομμάτι της ουτοπικής σοσιαλιστικής θεωρίας, η θεωρία των μπαμπουιστών ήταν άρρηκτα δεμένη με την πολιτική και, συνεπώς, ενσωμάτωνε όχι μόνο τη θεωρία της επανάστασης, αλλά ένα δόγμα πολιτικής πρακτικής, οργάνωσης, στρατηγικής και τακτικής, που ήταν ωστόσο περιορισμένο [...]. Δεύτερον, μολονότι οι κομμουνιστές συγγραφείς [σ.σ. υπολογίζονται σε 23 τις δεκαετίες του 1830 και 1840] ήταν, ως επί το πλείστον, περιθωριακοί διανοούμενοι, το κομμουνιστικό κίνημα της δεκαετίας του 1830 εμφανώς προσέλκυε τους εργάτες [...]. Επιπλέον, από αυτό ακριβώς το γαλλικό κίνημα, που υιοθέτησε τον όρο “κομμουνιστής” γύρω στα 1840, οι Γερμανοί κομμουνιστές, συμπεριλαμβανομένων των Μαρξ και Ένγκελς, πήραν το όνομα με το οποίο

βάφτισαν τις ιδέες τους» (Hobsbawm, 2011: 32). Την ίδια, βέβαια, στιγμή που ο Ένγκελς εγκωμιάζε τον πολιτικό ριζοσπαστισμό και την κοινωνική δικτύωση των νεομπαμπουιστών, σημείωνε με κριτικό πνεύμα ότι «την κοινοκτημοσύνη των αγαθών την απαιτούσαν σαν αναγκαστική συνέπεια της “ισότητας”» και ότι «οι σκοποί ήταν οι ίδιοι με τους σκοπούς των σύγχρονων τότε μυστικών εταιρειών του Παρισιού: μισό σύλλογος προπαγάνδας, μισό συνωμοσία» (Ένγκελς, κ.κ. α: 391).

Αναμφίβολα, πάντως, οι περισσότερες αναφορές των Μαρξ και Ένγκελς αφορούν τον ουτοπικό σοσιαλισμό-κομμουνισμό των Σεν-Σιμόν, Φουριέ, Όουεν, Καμπέ, Βάιτλινγκ. Οι εν λόγω απόψεις και πρακτικές ήρθαν στο προσκήνιο σε μια περίοδο κατά την οποία είχαν αρχίσει να αποκρυσταλλώνονται (ανισόμετρα στις διάφορες χώρες) τα βασικά χαρακτηριστικά και οι συνέπειες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη σχετικά ώριμη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης, στην οποία εκδηλώθηκε και η πρώτη σημαντική κρίση του (1825).

Ιδού πώς περιγράφει την περίοδο αυτή ο Λιούις Μάμφορντ και πώς τη συσχετίζει με την άθνηση του ουτοπικού σοσιαλισμού: «Σε αυτόν τον καινούριο κόσμο των υδατοπτώσεων, του καύσιμου άνθρακα και των μηχανημάτων που βομβούν, η ουτοπία ξαναγεννήθηκε. Εύκολα καταλαβαίνουμε γιατί έπρεπε να συμβεί αυτό, και γιατί τα δύο τρίτα των ουτοπιών μάς έμελλε να γραφτούν κατά τον 19ο αιώνα. Ο κόσμος εμφανώς μεταβαλλόταν και οι άνθρωποι ήταν δυνατόν να συλλάβουν μια διαφορετική τάξη πραγμάτων, δίχως να χρειαστεί να δραπέτεύσουν στα πέρατα της γης. Υπήρξαν πολιτικές αλλαγές, το δε μοναρχικό κράτος μετριάστηκε από τον κοινοβουλευτισμό· υπήρξαν βιομηχανικές αλλαγές, και γεννήθηκαν δύο πεινασμένα στόματα εκεί που προηγουμένως μπορούσε να θραφεί ένα· και υπήρξαν κοινωνικές αλλαγές –τα κοινωνικά στρώματα μετατοπίστηκαν και “κατακρημνίστηκαν”– και άνθρωποι, που παλιότερα θα ήταν πιθανόν καταδικασμένοι σε μίαν ανιαρή και

εξευτελιστική ρουτίνα, πήραν μια θέση δίπλα σ' εκείνους που είχαν κληρονομήσει όλα τα προνόμια του πλούτου και της καλής ανατροφής.

»Σε αντίθεση προς όλες αυτές τις καινούριες δυνατότητες βρίσκονταν οι ελεεινές πραγματικότητες, που τις αντιλαμβάνονταν αρκετά εύκολα οι άνθρωποι οι οποίοι έστεκαν έξω απ' αυτήν την κοινωνική τάξη πραγμάτων, ή από ιδιοσυγκρασία εξεγείρονταν εναντίον των ταπεινώσεων, των καταστολών και των αχρειοτήτων που τη συνόδευαν. Δεν προτιθέμαι να εξετάσω εδώ τα ιστορικά γεγονότα- αλλά, αν δεν καταλάβουμε τα ιστορικά γεγονότα, οι ουτοπίες... χάνουν σε μεγάλο μέρος το νόημά τους. Εκείνες οι μηχανές, που τα προϊόντα τους ήταν τόσο πολλά ώστε μπορούσαν να ντύσουν όλους τους ανθρώπους- εκείνες οι καινούριες μέθοδοι γεωργίας και τα καινούρια γεωργικά εργαλεία, που υπόσχονταν σοδειές πλούσιες, επαρκείς για να θρέψουν όλους τους ανθρώπους- τα ίδια τα όργανα, που έμελλε να δώσουν σ' ολόκληρη την κοινότητα την φυσική βάση για μια καλή ζωή, αποδείχθηκαν πως ήταν μόνο και μόνο όργανα βασανισμού για την τεράστια πλειονότητα του πληθυσμού, που δεν κατείχε ούτε γη ούτε κεφάλαιο» (Μάμφορντ, 1998: 80-81).

Αναφερόμενοι στους ουτοπιστές αυτής της περιόδου, οι Μαρξ και Ένγκελς χρησιμοποιούν εναλλακτικά και μάλλον ισότιμα τους όρους «κομμουνισμός» και «σοσιαλισμός». Έτσι, στο *Μανιφέστο* γίνεται λόγος για τα «καθαυτό σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά συστήματα, τα συστήματα του Σαιν Σιμόν, του Φουριέ, του Όουεν κ.λπ.» (Μαρξ & Ένγκελς, χ.χ. α: 53). Στις περιπτώσεις στις οποίες οι αναφορές στο ουσιαστικό «κομμουνισμός» ή στο επίθετο «κομμουνιστικός» είναι συγκεκριμένες, αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τον Όουεν (π.χ. «κομμουνιστικές θεωρίες», «κομμουνιστικές αποικίες» ή «κομμουνιστικός οικισμός "Τόπος της Αρμονίας"»).

Αξίζει, εδώ, μια επισήμανση. Σε ένα χωρίο της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, ο Μαρξ και ο Ένγκελς φαίνεται να διευρύνουν πάρα πολύ τον κύκλο των διανοητών που

θεωρούν προγόνους του κομμουνισμού: «Ο Τόμας Μορ, οι Ισοπεδωτές, ο Όουεν, ο Τόμσον, ο Ουάτς, ο Χόλουουκ, ο Χάρνεϊ, ο Μόργκαν, ο Σάουθγουελ, ο Γκούντγουϊν Μπάρμπαϊ, ο Γκρηβς, ο Έντμοντς, ο Χόμπσον, ο Σπενς θα εκπλαγούν πολύ, δηλαδή θα στριφογυρίζουν στον τάφο τους, όταν θα φτάσει στ' αυτιά τους πως δεν είναι κομμουνιστές» (Μαρξ & Ένγκελς, 1979: 217). Να σημειώσουμε παρενθετικά ότι ένας από αυτούς, ο Τζον Γκούντγουϊν Μπάρμπαϊ (John Goodwyn Barmby, 1820-81), ισχυρίστηκε ότι εισήγαγε τον όρο «κομμουνισμός». Κυριολεκτούν ο Μαρξ και ο Ένγκελς σε αυτό το χωρίο ή κάνουν μια στιγμιαία υπέρβαση και μια ορισμένη επίδειξη των γνώσεών τους για τους «Άγγλους κομμουνιστές»; Ο Χομπσμπάουμ υποστηρίζει το δεύτερο (Hobsbawm, 2011: 33).

Άλλωστε οι ίδιοι οι Μαρξ και Ένγκελς, αναφερόμενοι στο *Ταξίδι στην Ικαρία* του Καμπέ, επικρίνουν το γεγονός ότι «ανακατεύει στα κεφάλαια 12 και 13 τις γνώμες παλιών και νέων αυθεντιών υπέρ του κομμουνισμού», διαπιστώνοντας ότι «δεν έχει καθόλου την αξίωση να περιγράψει ένα ιστορικό κίνημα» (Μαρξ & Ένγκελς, 1979: 293). Όχι άδικα, μιας και στον κατάλογο αυτών που ο Καμπέ απαριθμεί ως «κομμουνιστές άθελά τους» –απλώς γιατί έχουν διατυπώσει απόψεις υπέρ της κοινοκτημοσύνης και του εξισωτισμού– περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, οι Εβραίοι και οι Αιγύπτιοι ιερείς, ο Λυκούργος και ο Πυθαγόρας, ο Πλάτωνας και ο Σωκράτης, ο Κομφούκιος και ο Ζωροάστρης, ο Λοκ (Locke) και ο Ρουσό (Rousseau), ο Τιργκό (Turgot) και ο Κοντορσέ (Condorcet), ο Ελβέτιος (Helvétius) και ο Φραγκλίνος (Franklin). Ο δικός του κομμουνισμός, υποστήριξε ο Καμπέ, αποτελούσε την υλοποίηση των θεμελιωδών ιδεών όλων αυτών των διανοητών. Σε ένα άλλο σημείο της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, οι Μαρξ και Ένγκελς ειρωνεύονται την αναπαραγωγή αυτής της οπτικής από τον Καρλ Γκριν, «κυριότερο εκπρόσωπο και κλασικό τύπο» της τάσης του «αληθινού σοσιαλισμού»: «Με τη μέθοδο αυτή, ο κύριος Γκριν μπορεί να διατρέξει όλους τους αστικούς θεσμούς

και να βρει παντού από ένα κομμάτι κομμουνισμό, έτσι που όλα μαζί ν' αποτελούν τον τέλειο κομμουνισμό. Μπορεί να βαφτίσει τον κώδικα του Ναπολέοντα κώδικα της κοινότητας και ν' ανακαλύψει ότι οι οίκοι ανοχής, οι στρατώνες και οι φυλακές είναι κομμουνιστικές παροικίες» (Μαρξ & Ένγκελς, 1979: 301).

Οι κυριότεροι ουτοπικοί σοσιαλιστές

Σεν-Σιμόν

Στον Γάλλο κοινωνιολόγο και φιλόσοφο, ο Ένγκελς ανακαλύπτει «το πιο καθολικό πνεύμα της εποχής του» μαζί με τον Χέγκελ (Hegel) (Ένγκελς, 1960: 49), καθώς και μια «μεγαλοφυή ευρύτητα αντίληψης, που περιέχει σαν σπέρμα όλες τις αυστηρά οικονομικές σκέψεις των μετέπειτα σοσιαλιστών» (Ένγκελς, χ.χ. β: 133). Η τολμηρή σκέψη του Σεν-Σιμόν ξεδιπλώνεται στα κύρια έργα του –τα *Γράμματα στη Γενεύη* (1802), την *Πραγματεία της γεωργικής ένωσης* (1822) και τον *Καινούριο βιομηχανικό κόσμο* (1829)–, αλλά και σε μερικές αρχές που έγιναν σήμα κατατεθέν του κομμουνισμού, όπως: «ο καθένας ανάλογα με τις δυνατότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του», «η αντικατάσταση της πολιτικής διακυβέρνησης ανθρώπων με τη διαχείριση πραγμάτων», «η κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο».

Ο Σεν-Σιμόν ήταν ο πρώτος που μίλησε για την ανάγκη υπέρβασης της αναρχίας στην παραγωγή και για ορθολογικά σχεδιοποιημένη οικονομία. Χαρακτήρισε χρήσιμη (παραγωγική) μόνο την εργασία κατά την οποία ο άνθρωπος επιδρά σε πράγματα και όχι σε ανθρώπους, και τάχθηκε κατά της μη παραγωγικής κατανώλωσης και υπέρ ενός συστήματος διανομής που θα περιορίζει το κέρδος όταν αυτό εμποδίζει την παραγωγή. Υποστήριξε ότι η αλλαγή της κοινωνίας θα επιτευχθεί κυρίως με την αξιοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων της βιομηχανίας, που γι' αυτόν δεν είχε τη σημερινή έννοια, αλλά ταυτιζόταν με κάθε χρήσι-

μη εργασία, χειρωνακτική ή διανοητική. Στην πρότυπη κοινωνία του, ο ρόλος των επαϊόντων του πνεύματος και της επιστήμης ήταν καθοδηγητικός· το ίδιο και ο ρόλος της εκπαίδευσης.

Ο Σεν-Σιμόν δεν είδε την κοινωνία με τα μάτια του δικαίου, αλλά το δίκαιο με τα μάτια της κοινωνίας. Καρπός τούτης της ρηζικέλευθης για την εποχή του αντιστροφής είναι η ακόλουθη θέση: «Δεν φτιάχνουν οι νόμοι την κοινωνία, αλλά η κοινωνία τους νόμους» – μια θέση που μετατόπιζε το ενδιαφέρον στο κοινωνικό κυρίως πεδίο. Ακτινογραφώντας, μάλιστα, το πεδίο αυτό, μίλησε για τη διαδοχή των τάξεων στην εξουσία, τον τερματισμό της ταξικής πάλης και τα πλεονεκτήματα της αταξικής κοινωνίας –που, όμως, θα επιτυχανόταν εξελικτικά και θα ήταν αποτέλεσμα της δράσης των επαϊόντων–, η δε σχολή του εισήγαγε τις διαζευκτικές σχέσεις εκμεταλλευτές-εκμεταλλεζόμενοι, εργαζόμενοι-αργόσχολοι. Ο Σεν-Σιμόν ενδιαφερόταν για την τύχη «της πιο πολυάριθμης και της πιο φτωχικής τάξης», όμως στην κοινωνία που οραματιζόταν κυρίαρχη θέση κατείχαν η επιστήμη (οι μορφωμένοι της εποχής) και η βιομηχανία (οι δραστήριοι αστοί εργοστασιάρχες, έμποροι και τραπεζίτες της εποχής).

Σαρλ Φουριέ

Στον Φουριέ, κατά τον Ένγκελς, «βρίσκουμε μια γνήσια γαλλική-πνευματώδη, όχι όμως γι' αυτό λιγότερο βαθιά, κριτική του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος». Ο Γάλλος διανοητής περιέγραψε με τον πιο λεπτομερειακό –αν και συχνά σχολαστικό– τρόπο την κοινωνία που οραματιζόταν, κυρίως στο έργο του με τίτλο *Σύστημα οικιακής και γεωργικής συνεργασίας* (1822), το οποίο επανεκδόθηκε το 1842 με τίτλο *Θεωρία της παγκόσμιας ενότητας*.

Ο Φουριέ επέκρινε την υπάρχουσα οργάνωση της εργασίας και αντιπρότεινε την εθελοντικά συνεταιρισμένη και απαλλαγμένη από εξαντλητικά ωράρια εργασία. Στην εργασία που διακρίνεται από απόλυτη εξειδίκευση αντιπαρέθε-

σε την εργασία που χαρακτηρίζεται από ποικιλία, ανάπτυξη όλων των εργασιακών ικανοτήτων του ανθρώπου, δυνατότητα μετάβασης από ένα επάγγελμα σε άλλο και από ένα αντικείμενο σε ένα άλλο στη διάρκεια της ημέρας, ώστε να αντιμετωπίζεται η μονοτονία, να αυξάνεται η ευχαρίστηση και να είναι ελκυστικό το περιβάλλον εργασίας. Και αντί για μισθό, πρότεινε να παίρνουν οι εργάτες ένα μερίδιο, ανεξάρτητα από τη δουλειά τους, το οποίο θα υπερκαλύπτει τις ανάγκες διαβίωσής τους (τροφή, ρουχισμός, στέγη, διασκέδαση).

Κεντρικό στοιχείο της κοινωνίας που οραματιζόταν ήταν η οργάνωση σε φάλαγγες, μικρές αυτάρκειες και αυτοδιοικούμενες κοινότητες ανθρώπων που ζουν και εργάζονται στα φαλανστήρια με κατάλληλο καταμερισμό και σχέδιο. Τα φαλανστήρια –όρος που προκύπτει από τη σύντμηση των λέξεων «φάλαγγα» και «μοναστήρι»– συνενώνουν την εργασία (που εισπράττει τα 5/12 του παραγόμενου εισοδήματος), το κεφάλαιο (που εισπράττει τα 4/12) και το ταλέντο (που εισπράττει τα 3/12), και συνδυάζουν μια χειροτεχνικού τύπου βιομηχανία με τη μικρή εντατική γεωργία – οργανώνονται δηλαδή με επιστημονικοτεχνική βάση χαμηλού επιπέδου και αγροτικού κυρίως προσανατολισμού. Επιπλέον, αποτελούν μια κοινότητα που κατά βάση «καταναλώνει αυτά που παράγει και έχει» και ένα κοινοβιακό κοινωνικό πρότυπο όπου οι τόποι παραγωγής, το κοινωνικά ιδρύματα και οι κατοικίες συνυπάρχουν σε ένα ενιαίο κτιριακό συγκρότημα.

Ο Φουριέ δεν ενδιαφέρεται κυρίως να τροποποιήσει την ανθρώπινη φύση, αλλά να ανακαλύψει την ουσία της και τους θεσμούς που θα της επιτρέψουν να λειτουργήσει ελεύθερα. Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρεί ότι ιδανική είναι η κοινότητα που παίρνει υπόψη την ποικιλομορφία και την ανισότητα των ανθρώπων και καταφέρει να κινητοποιήσει όλα τα πάθη (τα υπολογίζει σε 810), με τις δράσεις και τις αλληλεπιδράσεις τους. Εξού και ο ιδανικός αριθμός μελών που εξασφαλίζει την αρμονία των φαλανστηρίων (1.620), ο οποίος προκύπτει ως

άθροισμα των ανθρώπινων παθών και ανισοτήτων (άρθρο 810 γυναίκες και άλλοι τόσοι άντρες αντιπροσωπεύουν όλα τα πάθη και επιτρέπουν όλες τις σχετικές αλληλεπιδράσεις).

Παράλληλα, ο Φουριέ αντιπαράτεθηκε στον εμπορευματικό χαρακτήρα της διανομής και της ανταλλαγής και στη μη παραγωγική κατανάλωση, προτείνοντας το συνδυασμό της κοινοβιακής συνεργατικής εργασίας στα φαλανστήρια με τις διακοινοτικές εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ τους. Τέλος, υπήρξε υπέρμαχος της συλλογικότητας και της κοινοκτημοσύνης (του κοινωνικού μαγειρείου και της κοινωνικής διατροφής έναντι της ατομικής σπιτικής κουζίνας, αλλά και της δημόσιας κοινωνικής εκπαίδευσης, των δημόσιων παιδοκομείων κ.λπ.), και έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην άρτια εκπαίδευση, στην προστασία των δικαιωμάτων της γυναίκας και στην υγιεινολογική περιθαλψή.

Οι οπαδοί του Φουριέ προσπάθησαν να εφαρμόσουν τις απόψεις του στην Ευρώπη ιδρύοντας αρκετά φαλανστήρια, που όμως διαλύθηκαν γρήγορα. Περισσότερο άντεξε αυτό που ιδρύθηκε στις ΗΠΑ. Απόγονοι των φαλανστηρίων θεωρούνται τα εβραϊκά κιμπούτς.

Ετιέν Καμπέ

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συνεισφορά ενός ακόμη Γάλλου, του νομικού και δημοσιολόγου Ετιέν Καμπέ, στον οποίο επίσης αποδίδεται από ορισμένους ο όρος «κομμουνισμός» (1840). Στο μυθιστόρημά του *Ταξίδι στην Ικαρία*, ο Καμπέ περιέγραψε τις απόψεις του για μια ιδανική κοινωνία, οργανωμένη με βάση την κομμουνιστική αρχή ότι καθένας πρέπει να προσφέρει ανάλογα με τις δυνάμεις του και να απολαμβάνει ανάλογα με τις ανάγκες του. Το όνομα που έδωσε στη «χριστιανοκομμουνιστική» ουτοπία του συμβολίζει τη διαρκή προσπάθεια του ανθρώπου να υπερβεί τα όρια, να ξεπεράσει τον εαυτό του. Η επιρροή του «ειρηνικού» κομμουνισμού του Καμπέ αυξήθηκε σημαντικά μετά την ήττα των μπλανκιστών, το 1839, σε σημείο που το

1845 το *Ταξίδι στην Ικαρία* να είναι ένα από τα βιβλία με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία ανάμεσα στους εργάτες.

Στην ιδεώδη κοινωνία του, που θα εγκαθιδρυθεί με ειρηνικά μέσα, η παραγωγή θα είναι σχεδιοποιημένη και οργανωμένη ως ενιαία κολεκτίβα, η δε ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων συλλογική· η εργασία δεν είναι υποχρεωτική, ενώ οι εργάτες επεξεργάζονται τους κανόνες εργασίας και εκλέγουν τις διοικήσεις τους στους τόπους δουλειάς· η αγροτική παραγωγή είναι οργανωμένη με βάση τους μικροπαραγωγούς και η αντίθεση πόλης-χωριού εξαλείφεται μέσω και της εναλλαγής στην αγροτική και τη βιομηχανική εργασία.

Το σύστημα διανομής-ανταλλαγής του Καμπέ, όντας πιο προχωρημένο σε σχέση με το εμπόριο μεταξύ των φαλανστειρίων, προέβλεπε την ισοκατανομή των αγαθών και την κατάργηση της αγοραπωλησίας των προϊόντων και του χρήματος.

Σε πολιτικό επίπεδο, ο λαός της Ικαρίας εκλέγει τη νομοθετική εξουσία και είναι υπεύθυνος για την απονομή της δικαιοσύνης. Αυτοί που εκλέγονται είναι υποχρεωμένοι να λογοδοτούν στη λαϊκή συνέλευση και παραμένουν στο αξίωμά τους για ορισμένο χρονικό διάστημα, ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος μονοπώλησης της εξουσίας.

Το 1849, ο Καμπέ μαζί με 28ο οπαδούς του αποβιβάστηκε στις ΗΠΑ, στο Νοβού της Νέας Ορλεάνης, όπου ίδρυσε μια πρότυπη κομμουνιστική αποικία, που την ονόμασε «Ικαρία». Τα μέλη αυτής της πειραματικής κοινότητας έφτασαν τα 1.800, αργότερα όμως απέμειναν μόνο 180 (1856), αναγκάζοντας τον Καμπέ να εγκαταλείψει το εγχείρημα και να εγκατασταθεί στο Σεντ Λούις. Παρόμοιες βραχύβιες κοινότητες ιδρύθηκαν στο Τσέλτεναμ, κοντά στο Σεντ Λούις, στο Κόρνινγκ της Αϊόβα και στο Κλόβερντεϊλ της Καλιφόρνιας.

Ρόμπερτ Όουεν

Αν και υστερούν σε φαντασία και γοητεία έναντι εκείνων που πρόβαλαν οι Γάλλοι ουτοπιστές, οι απόψεις του Ρό-

μπερτ Όουεν έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον. Είναι πολύ πιο πραγματιστικές και πρακτικές, καθώς εδράζονται στον πιο αναπτυγμένο καπιταλισμό και στον πιο προηγμένο εργατικό συνδικαλισμό της εποχής τους. Επιπλέον, έχουν αξία γιατί ο ίδιος –έχοντας εμπειρία από τη διεύθυνση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων της εποχής– αποπειράθηκε να τις εφαρμόσει αρχικά στο βαμβακοκλωστήριο του Νιου Λάναρκ της Σκοτίας στα μέσα της δεκαετίας του 1810 και στη συνέχεια συγκροτώντας πρότυπες κοινότητες παραγωγής και διαβίωσης. Ήδη, βέβαια, το 1813 είχε κυκλοφορήσει το βιβλίο του με τίτλο *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*.

Σύμφωνα με την άποψη του Όουεν, η τέλεια μελλοντική κοινωνία πρέπει να είναι οργανωμένη με συνειδητό και απόλυτα ορθολογικό-επιστημονικό τρόπο· να στηρίζεται στην κοινή ιδιοκτησία – όμως όχι όλης της κοινωνίας, αλλά αυτών που συμμετέχουν σε έναν παραγωγικό συνεταιρισμό· να γεφυρώνει το χάσμα πόλης-χωριού, βιομηχανίας-αγροτικής οικονομίας, χειρωνακτικής-διανοητικής εργασίας· να χρησιμοποιεί εξελιγμένες μηχανές και τις δυνάμεις της επιστήμης, ώστε να παράγεται η μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων στην καλύτερη δυνατή ποιότητα και με την ελάχιστη δαπάνη εργασίας· να αναπτύσσει ολόπλευρα την προσωπικότητα και να εξασφαλίζει ίσα δικαιώματα σε όλους· τέλος, να οργανώνεται ως ελεύθερη ομοσπονδία αυτοδιευθυνόμενων κοινότητων.

Ο Όουεν επέκρινε το υπάρχον σύστημα ανταλλαγής και διανομής, το παρασιτικό εμπόριο και την παραγωγή για πώληση και κέρδος, και αντιπαρέβαλε τη στενή σχέση παραγωγής-διανομής-κατανάλωσης, την κατάργηση του χρήματος και τα «γραμμάτια εργασίας». Η πρότασή του για «ελάχιστη εμπορευματική κυκλοφορία» κι ελάχιστη έξοδα για την κυκλοφορία» και η θέση ότι με «μια λογικότερη κι επιστημονικότερη οργάνωση της κοινωνίας μπορούν να αποφευχθούν οι απώλειες που προέρχονται από μεγάλης χρονικής διάρκειας μεταφορές και με ορθολογιστική αποθήκευση σε μαγαζιά και αποθήκες» μοιάζει να... ταξιδεύ-

ει σχεδόν δύο αιώνες μπροστά για να συναντήσει την «παραγωγοκατανάλωση», για την οποία μιλά ο Άλβιν Τόφλερ (Alvin Toffler) στο *Τρίτο Κύμα*, τα γιαπωνέζικα «just in time» συστήματα παραγωγής και εμπορίου, τα πρωτοπόρα πειράματα της Benetton και τα σύγχρονα logistics!

Για τον Όουεν, η ρίζα του κοινωνικού κακού βρισκόταν στην έλλειψη μόρφωσης. Λογική συνέπεια αυτής της άποψης είναι ότι η διαπαιδαγώγηση και η εκπαίδευση – με αντιαιταρχικές μάλιστα μεθόδους – καταλαμβάνουν σημαίνουσα θέση στις εργασίες του για τον «νέο ηθικό κόσμο». Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι ο Όουεν δεν δήλωνε ακριβώς άθεος, αλλά υποστήριζε ότι ο Θεός του Χριστιανισμού είναι ξεπερασμένος και ότι στη βιομηχανική εποχή πρέπει να πάρει τη θέση του ένας σύγχρονος Θεός, πιο ορθολογιστικός – αναγορεύοντας σε Θεό τη βιομηχανία.

Ο Όουεν εφάρμοσε τις ιδέες του στο Νιου Λάναρκ στα μέσα της δεκαετίας του 1810, πιστεύοντας ότι έτσι θα επιτύγχανε την ειρηνική ανατροπή των κοινωνικών δεδομένων: απαγόρευσε την εργασία των ανηλίκων, κατοχύρωσε ωράριο εργασίας 10 ωρών, αύξησε τα μεροκάματα, βελτίωσε τις συνθήκες κατοικίας, διατροφής, ένδυσης και ψυχαγωγίας, ίδρυσε καταναλωτικό συνεταιρισμό, ταμείο εργατικής πρόνοιας και περίθαλψης. Η επιχείρηση που διπύθηνε άνηψε, ο ίδιος όμως έκανε ένα ακόμη βήμα ριζοσπαστικοποίησης, επεξεργαζόμενος το πρότυπο μιας κομμουνιστικά συγκροτημένης ανθρωπότητας, που στηρίζεται στην ελεύθερη ομοσπονδιακή ένωση αυτοδιαχειριζόμενων κοινοτήτων, και πρωτοστατώντας στην ψήφιση νόμων ευνοϊκών για τους εργαζομένους.

Το 1825 θα αγοράσει τις εγκαταστάσεις της θρησκευτικής κοινότητας «Χάρμονι», στην Ιντιάνα των ΗΠΑ, και θα ιδρύσει ένα πρότυπο κομμουνιστικό κοινόβιο, που ονομάστηκε «Νιου Χάρμονι» (Νέα Αρμονία) και επιβίωσε έως το 1829. Ανάλογες κοινότητες συγκροτήθηκαν στη Γλασκόβη του Λάναρκσερ (1826-27) και στο Ράχαλιν της κομητείας Κορκ (1831-33).

Μετά την αποτυχία του υπερατλαντι-

κού του πειράματος, επέστρεψε στην Αγγλία, όπου το 1832 ίδρυσε Ανταλλακτική Τράπεζα Εργασίας (National Equitable Labour Exchange), στην οποία δεν υπήρχε χρήμα με την κλασική έννοια. Ο Β. Ραφαηλίδης την περιγράφει ως εξής: «Ειδικοί υπάλληλοι έρχονται στη δουλειά και εκτιμούν την παραγωγή με βάση την αξία των πρώτων υλών και το χρόνο που καταναλώθηκε για την κατασκευή του κάθε κομματιού και δίνουν στον παραγωγό ένα μάτσο χαρτιά. Το καθένα αντιπροσωπεύει μια εργατοώρα. Με τα χαρτιά αυτά ο παραγωγός, όταν θέλει να αγοράσει πράγματα από έναν άλλο παραγωγό πηγαίνει στην σουενική τράπεζα και τα ανταλλάσσει με άλλα χαρτιά, που αντιπροσωπεύουν άλλα εμπορεύματα, τα οποία αγοράζει από την αποθήκη του παραγωγού [...]. Με τον τρόπο αυτό καταργείται ο μεσάζων έμπορος και οι συναλλαγές γίνονται απ' ευθείας μεταξύ παραγωγών. Λιγάκι πολύπλοκο το σύστημα, αλλά το εμπορικό κέρδος πράγματι καταργείται» (Ραφαηλίδης, 1999: 46).

Επτά χρόνια αργότερα (1839), ο Όουεν θα ιδρύσει νέα συνεργατική κοινότητα στην Αγγλία, στο Κουίνγουντ του Χάμσερ, η οποία θα επιβιώσει ως το 1845. Παράλληλα θα δραστηριοποιηθεί στο χώρο του συνδικαλισμού συμβάλλοντας καθοριστικά στη συνδικαλιστική οργάνωση και δράση της εργατικής τάξης.

Ο Ένγκελς μιλά με θαυμασμό γι' αυτόν και χαρακτηρίζει το «Νιου Χάρμονι» «υποδειγματικό κομμουνιστικό πείραμα». Σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η στροφή προς τον κομμουνισμό υπήρξε και το σημείο μεταστροφής σ' ολόκληρη τη ζωή του Όουεν. Όσο εμφανιζόταν σαν απλός φιλόanthρωπος, αποκτούσε πλούτη, επιδοκιμασίες, τιμές και φήμη [...]. Όταν όμως παρουσίασε τις κομμουνιστικές του πεποιθήσεις, τότε όλα άλλαξαν» (Ένγκελς, 1960: 389). Τι κρατά από αυτόν; Όχι τα πειράματα στην ανταλλαγή προϊόντων, που έδωσαν τη θέση τους στις Τράπεζες Ανταλλαγών του Πroudhon, αλλά τους συνεταιρισμούς: «Για μια πλήρη κομμουνιστική οργάνωση της κοινωνίας, εισήγαγε σαν μεταβατι-

κό μέτρο πρώτα πρώτα τους συνεταιρισμούς (καταναλωτικούς και παραγωγικούς), που από τότε έδωσαν μια έμπρακτη απόδειξη πως τόσο ο έμπορος, όσο και ο εργοστασιάρχης είναι πρόσωπα που κάλλιστα μπορούν να λείψουν» (Ένγκελς, 1960: 390). Ασκώντας, μάλιστα, κριτική στον Ντύρινγκ, που προσπερνούσε με ευκολία τον Όουεν, σημείωνε: «Αν, όμως, ο κ. Ντύρινγκ είχε πιάσει απλώς στα χέρια του το βιβλίο του Όουεν *Book of The New Moral World* [σ.σ. *Βιβλίο του νέου ηθικού κόσμου*], τότε θα είχε βρει εκφρασμένο, όχι μόνο τον πιο τελεσίδικο κομμουνισμό, με ίση υποχρέωση στην εργασία, ίσο δικαίωμα πάντα στα προϊόντα –ανάλογα με την ηλικία, όπως δεν παραλείπει ποτέ να τονίζει ο Όουεν– αλλά’ επίσης και την τέλεια επεξεργασία του οικοδομήματος, του προορισμένου για την κομμουνιστική κοινωνία του μέλλοντος, σαν τέλειος αρχιτέκτονας» (Ένγκελς, 1960: 391).

Βίλχελμ Βάιτλινγκ

Τελευταίος στη χορεία των μεγάλων ουτοπικών σοσιαλιστών του πρώτου μισού του 19ου αιώνα είναι ένας Γερμανός ράφτης, ο Βίλχελμ Βάιτλινγκ, που πρόβαλε το πρότυπο ενός εξισωτικού κομμουνισμού, τον οποίο περιέγραψε στα έργα του *Η ανθρωπότητα όπως θα έπρεπε να είναι* (1836) και *Εγγυήσεις της αρμονίας και της ελευθερίας* (1842). Ο τίτλος του τρίτου έργου του, του *Ευαγγελίου του φτωχού αμαρτωλού* (1845), είναι ενδεικτικός των επιδράσεων του πρωτόγονου χριστιανισμού στον κομμουνισμό του και της ευρείας χρήσης των ευαγγελικών κειμένων από τον Βάιτλινγκ. Την ίδια στιγμή, βέβαια, ασκούσε κριτική στη θρησκεία και υποστήριζε ότι στην κοινωνία διαδραματίζουν ηγετικό ρόλο οι ωφέλιμες επιστήμες. Επίσης ότι η κομμουνιστική κοινωνία θα δημιουργηθεί με επανάσταση και με το σχηματισμό επαναστατικής εξουσίας. Υπερασπιζόμενος, μάλιστα, τον επαναστατικό δρόμο για τον κομμουνισμό, διακήρυξε ότι «το κάθε τι που υπάρχει φέρνει μέσα του το σπόρο και την τροφή για την επανά-

σταση» και ότι «όλες οι ελευθερίες για τις οποίες διάφορα άτομα καυχούνται κερδήθηκαν μόνο χάρη στην επανάσταση [...]». Η επανάσταση είναι ένα εξαιρετικό μέσο συσπείρωσης και διαφώτισης» (Σαζόνφοφ, 1986: 32 και 34).

Η παρουσία του Βάιτλινγκ ήταν ιδιαίτερα σημαντική για το γερμανικό εργατικό κίνημα και χαρακτηρίστηκε από τον Ένγκελς ως η «πρώτη θεωρητική εκδήλωση του γερμανικού προλεταριάτου». Σε ανάλογο μήκος κύματος, ο Μαρξ έγραφε για τις *Εγγυήσεις...* στο παρισινό *Φόρβερτς*: «Αν συγκρίνουμε την πεζή, μικρόψυχη μετριότητα της γερμανικής πολιτικής φιλολογίας μ’ αυτό το απαράμιλλο, λαμπρό ξεκίνημα των Γερμανών εργατών [σ.σ. εννοεί τις *Εγγυήσεις...*], αν συγκρίνουμε αυτά τα *γιγάντια παιδικά υποδήματα του προλεταριάτου* με τα μικροσκοπικά λιωμένα παπούτσια της αστικής τάξης, τότε πρέπει να προφητεύσουμε στη σταχτοπούτα [σ.σ. την εργατική τάξη] αθλητικό παράστημα για το μέλλον» (Ένγκελς, x.x. α: 394).

Αυτή η εκτίμησή του δεν τον εμπόδιζε να ασκήσει κριτική στις απόψεις του Βάιτλινγκ: Το να απευθύνεσαι στους εργάτες «χωρίς μια αυστηρά επιστημονική ιδέα και μια θεωρία» έλεγε ο Μαρξ «ισοδυναμεί με ένα κενό και ανέντιμο κήρυγμα όπου από τη μια υποτίθεται ότι υπάρχει ένας εμπνευσμένος προφήτης και από την άλλη γίνονται δεκτοί μόνο ηλίθιοι, που τον ακούνε μ’ ανοικτό το στόμα» (Σαζόνφοφ, 1986: 41). Ανάλογη ήταν η αντιμετώπισή του και από τον Ένγκελς: Αν και εγκωμιάζε τις «μεγαλοφυείς λεπτομέρειες» που ανακάλυψε στο *Ευαγγέλιο του φτωχού αμαρτωλού*, δεν δίσταζε να ειρωνευτεί τον Βάιτλινγκ («ήταν ο προφήτης που τον κυνηγούσαν από χώρα σε χώρα, ο άνθρωπος που είχε στην τσέπη του έτοιμη τη συνταγή για την πραγματοποίηση της βασιλείας των ουρανών στη γη») και να διαπιστώσει ότι η συσχέτιση του κομμουνισμού με το χριστιανισμό «είχε σαν αποτέλεσμα στην Ελβετία να πέσει το κίνημα πρώτα στα χέρια τρελών, σαν τον Άλμπρεχτ, και κατόπιν σε εκμεταλλευτές ψευτοπροφήτες σαν τον Κούλμαν» (Ένγκελς, x.x. α: 400).

Παρ' ότι, πάντως, διαφωνούσαν με τον Βάιτλινγκ, οι Μαρξ και Ένγκελς τον συμπεριέλαβαν στην κομμουνιστική «Επιτροπή Αλληλογραφίας» των Βρυξελλών. Σε μια συνεδρίαση της Επιτροπής (3ο Μαρτίου 1846), όμως, επήλθε πλήρης ρήξη. Η εξέλιξη αυτή συμβάδιζε χρονικά με την ωρίμανση των αντιλήψεων των δύο και αντανάκλασε –όπως και τα κείμενα εκείνης της περιόδου– την αποκρουστικότητα του δικού τους κομμουνισμού.

Το 1847 ο Βάιτλινγκ, ακολουθώντας τα βήματα των άλλων ουτοπιστών, μετανάστευσε στις ΗΠΑ, όπου προσπάθησε ανεπιτυχώς να ιδρύσει μια κομμουνιστική κοινότητα. Πειραματίστηκε, επίσης, με μια «τράπεζα ανταλλαγής επαγγελμαμάτων», στην οποία οι εργάτες έπρεπε να λαμβάνουν πιστοποιητικά της πλήρους αξίας του προϊόντος που παρήγαν με την εργασία τους, πιστεύοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να αναιρέσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Χαρακτηριστικά και όρια του προμαρξικού κομμουνισμού

Αν προσπαθήσουμε να κάνουμε μια ορισμένη αποτίμηση, μπορούμε να εξαγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα. Το πρώτο από αυτά είναι ότι μεταξύ των Σεν-Σιμόν, Φουριέ, Όουεν, Καμπέ και Βάιτλινγκ υπάρχουν αξιοπρόσεκτα κοινά στοιχεία. Η ανάδειξή τους δεν ακυρώνει ούτε παραβλέπει τις υπαρκτές και συχνά σημαντικές διαφορές, οι οποίες –μεταξύ άλλων– πηγάζουν από το επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού σε κάθε χώρα και σε κάθε φάση, από τη μια, και του νεοεμφανιζόμενου εργατικού κινήματος σε κάθε χώρα, από την άλλη. Αυτό το επίπεδο, άλλωστε, καθορίζει –σε τελευταία ανάλυση– και την ουσία, τα όρια και τα χαρακτηριστικά του ουτοπικού σοσιαλισμού, καθώς –όπως συχνά σημειώνουν οι Μαρξ και Ένγκελς– «στις ανώριμες καταστάσεις αντιστοιχούν ανώριμες θεωρίες» και «το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι».

1. Το πρώτο κοινό στοιχείο είναι ότι οι

ουτοπίες όλων αυτών, ανεξάρτητα από το τι ήταν αντικειμενικά, προβάλλονταν ως τολμηρό, καινοτόμο και καθολικό πρότυπο ριζικής κοινωνικής αναμόρφωσης, ως ολοκληρωμένο εναλλακτικό μοντέλο απέναντι στην κοινωνία που ήθελαν να υπερβούν – είχαν δηλαδή ριζοσπαστικό και όχι μεταρρυθμιστικό πνεύμα. Δεν εμφανίζονταν ως διορθωτική πρόταση, ως μερικού χαρακτήρα λύση. Στη βάση τους βρισκόταν η πεποίθηση ότι «λιγότερα καταφέρνουν οι χιλιάδες που πελεκάνε τα κλαριά του κακού και περισσότερο ο ένας που το χτυπά στη ρίζα του», σύμφωνα με την έκφραση του Χένρι Ντέιβιντ Θορό (Henry David Thoreau, 1817-62), σημαντικού Αμερικανού διανοούμενου της εποχής, γνωστού για το έργο του περί *Πολιτικής ανυπακοής* (1849).

Για το χαρακτηριστικό αυτό, ο Τόμας Σπενς ήταν κατηγορηματικός: «Χιλιάδες θνησιγενή σχήματα προτείνονται καθημερινά για να επανορθώσουν τις αδικίες και να επιδιορθώσουν το Σύνταγμα, ενώ τα παπούτσια ήταν τόσο κακοφτιαγμένα απ' την αρχή και τόσο φθαρμένα, κατεστραμμένα και μπαλωμένα ήδη, ώστε δεν αξίζουν ούτε τον κόπο ούτε τις δαπάνες, αλλά θα πρέπει να τα πετάξουμε στα σκουπίδια- και θα πρέπει να φτιάξουμε ένα ζευγάρι καθαρά, γερά και άνετα παπούτσια, κατάλληλα για τα πόδια ενός ανθρώπου που αγαπά την ελευθερία και την άνεση» (Μάμφορντ, 1998: 94).

Η διάσταση αυτή ιχνπλατείται στις περιγραφές των κοινωνιών αυτών, στα πρωτότυπα ονόματά τους –*φαλανστήριο* από τον Φουριέ, *Ικαρία* από τον Καμπέ, *Ωκεάνα* από τον σερ Τζέιμς Χάρινγκτον (James Harrington), *Σπενσονία* από τον Σπενς– αλλά και στο γεγονός ότι μερικοί ουτοπιστές κατέθεσαν τις απόψεις τους με τη μορφή μυθιστορήματος, όπως *Το ταξίδι στην Ικαρία* του Καμπέ ή τα έργα του Σπενς *Περιγραφή της Σπενσονίας* (1795) και *Το σύνταγμα της Σπενσονίας* (1801).

2. Ένα δεύτερο κοινό χαρακτηριστικό είναι η σταθερή παρουσία δύο κεντρικών ιδεών: της *κοινοκτημοσύνης* και του *εξισωτισμού* (ή της κοινωνικής δικαιοσύ-

νης). Πρόκειται για αρχές που κινούνταν στον αντίποδα των θεμελιωδών ιδεών του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, ο οποίος είχε την τάση να μετατρέπει σε ιδιωτική ιδιοκτησία όλο και περισσότερα αγαθά, να προτάσσει το ιδιωτικό συμφέρον έναντι του συλλογικού, να αποθεώνει τον ανταγωνισμό και να διευρύνει στο έπακρο τις κοινωνικές ανισότητες. Ο προμαρξικός κομμουνισμός, σημειώνει ο Λαμπριόλα, «[...] οικοδομούσε την κοινωνία του μέλλοντος στη γραμμή ενός σχεδίου αρμονικά τέλειου σε κάθε λεπτομέρεια [...], ύψωνε λόγια εγκωμιαστικά και εκθειασμού ή επίκλησης και νοσταλγίας στις δύο θεές της φιλοσοφικής μυθολογίας, τη *Δικαιοσύνη* και την *Ισότητα*» (Λαμπριόλα, 1978: 11). Η παρουσία αυτών των δύο κεντρικών ιδεών δικαιολογεί τον όρο «κομμουνισμός», ερμηνεύει τη στάση των Μαρξ και Ένγκελς απέναντι σε αυτές τις τάσεις και εξηγεί τη θετική απήχηση που είχαν ορισμένοι εκπρόσωποί τους –όπως ο Βάιτλινγκ ή οι νεομαρξιστές– στα αναδυόμενα και διευρυνόμενα προλεταριακά στρώματα, που ζούσαν και εργάζονταν κάτω από άθλιες συνθήκες.

Στο πλαίσιο αυτού του ακρογωνιαίου δίπτυχου, βλέπουμε τον Φουριέ να προτείνει την εθελοντικά συνεταιρισμένη εργασία και να υπεραμύνεται της κοινοκτημοσύνης· τον Καμπέ να υποστηρίζει ότι η ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων πρέπει να είναι συλλογική και να προτείνει την ισοκατανομή των αγαθών· τον Όουεν να υποστηρίζει ότι η τέλεια μελλοντική κοινωνία πρέπει να στηρίζεται στη κοινή ιδιοκτησία – όμως όχι όλης της κοινωνίας, αλλά αυτών που συμμετέχουν σε έναν παραγωγικό συνεταιρισμό.

3. Πού και πώς θεμελιωνόταν η ανάγκη και το περιεχόμενο αυτού του κομμουνισμού; Στην πλειονότητα των περιπτώσεων θεμελιωνόταν στον *ορθό λόγο*, στην *αναζήτηση της αρμονίας*· ήταν δηλαδή διανοητική κατασκευή, προϊόν ενός ευφυούς πνεύματος και της λογικής και όχι τάση που αναδύοταν από την ίδια την κοινωνία. «Για όλους αυτούς» σημειώνει ο Ένγκελς «ο σοσιαλισμός είναι η έκφραση της απόλυτης αλήθειας, του λόγου

και της δικαιοσύνης και φτάνει ν' ανακαλυφθεί για να κατακτήσει τον κόσμο με τη δική του δύναμη» (Ένγκελς, χ.χ. β: 139). Και αλλού: «Όπως εκείνοι [σ.σ. οι διαφωτιστές], θέλουν κι αυτοί [σ.σ. οι ουτοπικοί σοσιαλιστές] να μπάσουν το βασίλειο του λογικού και της αιώνιας δικαιοσύνης» (Ένγκελς, χ.χ. β: 128).

Τι αντανακλά η ανάδειξη του ορθού λόγου και της αρμονίας σε καθοριστικά στοιχεία της προτεινόμενης κοινωνίας; Από τη μια την επίδραση –συχνά μηχανιστική– που είχε στους ουτοπιστές η επιστημονική τομή του Ισαάκ Νιούτον (Isaac Newton, 1643-1727) και των επιστημόνων του 17ου και 18ου αιώνα που, ακολουθώντας το πνεύμα του, έδωσαν ορθολογικές ερμηνείες σε κάποια από τα έως τότε «μυστήρια» του κόσμου. Από την άλλη αντανακλά την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού, ο οποίος –σε φιλοσοφικό, κοινωνικό, ηθικό και πολιτικό επίπεδο πλέον– ανέδειξε τον ορθολογισμό σε κομβική παράμετρο. Βέβαια, αυτές οι ιδέες υιοθετήθηκαν στην πιο ριζοσπαστική τους εκδοχή, στη λογική –θα 'λεγε κανείς– που αντιπροσώπευε την τάση χειραφέτησης και όχι σε εκείνη που αντιστοιχούσε στην τάση συνδιαλλαγής με το διαμορφούμενο αστικό πλαίσιο. Στον αντίποδα αυτών των τάσεων κινούνταν ο καπιταλισμός της εποχής, που έφερνε με ένταση στο προσκήνιο τη θεμελιακή για τον καπιταλισμό αντίφαση ανάμεσα στον ορθολογισμό στο επίπεδο της μεμονωμένης επιχείρησης και στον ανορθολογισμό στο επίπεδο της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

Αυτή η προσέγγιση είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί μεγάλο βάρος στο στοιχείο της αρμονίας, του ορθολογισμού στην οργάνωση της κοινωνίας –ιδιαίτερα σε πλευρές που αφορούσαν τη σχέση πόλης-χωριού, βιομηχανίας-αγροτικής οικονομίας, παραγωγής-διανομής, χειρωνακτικής-διανοητικής εργασίας–, σε σημείο που να μεταφέρεται συχνά στο κοινωνικό επίπεδο το πνεύμα των νευτώνειων νόμων. Να θυμίσουμε το «Νιου Χάρμονι» του Όουεν· ότι το πλέον πολυδιαβασμένο έργο του Βάιτλινγκ

είχε τίτλο *Εγγυήσεις της αρμονίας και της ελευθερίας*· ότι στο ανάκτορο του Φουριέ υπήρχε ναός των Υλικών Αρμονιών και τα φαλανστήριά του είχαν σχεδιαστεί ώστε να περιλαμβάνουν τον ιδανικό αριθμό μελών, καθώς και ότι ο Σεν-Ζιμόν ήταν ο πρώτος που επεσήμανε την ανάγκη για σχεδιοποιημένη και ορθολογικά οργανωμένη οικονομία.

Η εν λόγω προσέγγιση, πάντως, και η –συχνά σχολαστική– περιγραφή απόλυτα αρμονικών και ισορροπημένων καταστάσεων είχε μια εγγενή αδυναμία: αδυνατώντας να αποκρυστογραφήσει το γονιδιακό αίτιο του ανορθολογισμού της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας που πρόβαλε με ακραίο τρόπο –την αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στον ατομικό χαρακτήρα της ιδιοποίησης–, μοιραία οδηγούσε στον ιδεαλισμό.

Ο Ένγκελς γράφει για το ζήτημα αυτό: «Η κοινωνία παρουσίαζε μονάχα ελαττώματα. Η εξάλειψή τους ήταν καθήκον του σκεπτόμενου λογικού. Χρειάζονταν να εφευρεθεί ένα νέο, πιο τέλειο σύστημα του κοινωνικού καθεστώτος, που θα επιβαλλόταν στην κοινωνία απόξω, με την προπαγάνδα, κι όσο ήταν αυτό δυνατό με το παράδειγμα υποδειγματικών πειραμάτων. Αυτά τα νέα κοινωνικά συστήματα ήταν καταδικασμένα από τα πριν να μείνουν ουτοπίες. Όσο περισσότερο επεξεργάζονταν τις λεπτομέρειές τους, τόσο περισσότερο καταλήγανε υποχρεωτικά σε καθαρή φαντασιοπληξία [...]. Εμείς καιρόμαστε για τα μεγαλοφυή έμβρυα της σκέψης και για τις μεγαλοφυείς σκέψεις, που αναφαίνονται παντού κάτω από το φανταστικό περικάλυμμα» (Ένγκελς, χ.χ. β: 131).

4. Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως υπονοήθηκε πριν, ο ουτοπικός κομμουνισμός εμφανιζόταν ως *ριζοσπαστική προέκταση του Διαφωτισμού* και της Γαλλικής Επανάστασης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι Μπαμπέφ, Μορελί και Μαμπλί – οι «κομμουνιστές διαφωτιστές», κατά τον Χομπσμπάουμ. Γι' αυτούς το πρώτο σχέδιό τους της Εισαγωγής στο *Αντι-Ντύρινγκ* αναφέρει: «Όσο και αν ο σύγχρονος σοσιαλισμός

επί της ουσίας προήλθε από τη θεώρηση των ταξικών αντιθέσεων που ισχύουν στη σημερινή κοινωνία, ανάμεσα σε αυτούς που έχουν ιδιοκτησία και σε αυτούς που δεν έχουν, στους εργάτες και στους εκμεταλλευτές, στη θεωρητική του μορφή εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται ως η πιο συνεπής επέκταση και ανάπτυξη των αρχών που έθεσαν οι σπουδαίοι Γάλλοι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα. Οι πρώτοι αντιπρόσωποί του, ο Μορελί και ο Μαμπλί, ανήκαν στην ομάδα αυτή» (Hobsbawm, 2011: 29).

Έχει, συνεπώς, βάση η εκτίμηση του μαρξιστή ιστορικού ότι «η πολιτική επιρροή του εξισωτισμού του Ρουσσώ στους ιακωβίνους αριστερούς, από τους οποίους αναδύθηκαν τα πρώτα κομμουνιστικά κινήματα, είναι αναμφισβήτητη» και ότι «η αδιάκοπη ιστορία του κομμουνισμού ως σύγχρονου κοινωνικού κινήματος ξεκινάει από την αριστερή πτέρυγα της Γαλλικής Επανάστασης» (Hobsbawm, 2011: 31). Οι Μαρξ και Ένγκελς αναφέρουν για το θέμα στην *Αγία Οικογένεια*: «Η επαναστατική κίνηση που άρχισε στα 1789 στους “Κοινωνικούς Κύκλους” (Cercle Social) και είχε σαν κύριους εκπροσώπους της τους Λεκλέρ και Ρου, και που στο τέλος με τη συνωμοσία του Μπαμπέφ νικήθηκε για μια στιγμή, πρόβαλλε την κομμουνιστική ιδέα, την οποία ξανάφερε στη Γαλλία ύστερα από την επανάσταση του 1830 ο φίλος του Μπαμπέφ Μπουοναρότι. Αυτή η ιδέα δουλεμένη με συνέπεια είναι η ιδέα της νέας κατάστασης του κόσμου» (Μαρξ & Ένγκελς, χ.χ. β: 149-150).

5. Στις ουτοπίες της περιόδου *η επιστήμη* και *η τεχνική* –ως επακόλουθα της επίδρασης που είχαν οι μεγάλες εφευρέσεις της εποχής στην παραγωγή, στην καθημερινή ζωή αλλά και στη φαντασία των ανθρώπων– κατέχουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο και στρέφουν την οπτική των ουτοπιστών κυρίως προς το ελπιδοφόρο μέλλον παρά προς το «παλιό καλό παρελθόν», προς τις «ουτοπίες ανασυγκρότησης, αναμόρφωσης» παρά προς τις ρομαντικές «ουτοπίες φυγής, νοσταλγίας». Τούτη η ευνοϊκή στάση απέναντι στην επιστήμη και στους επι-

στήμονες, η μονοδιάστατη πίστη πως η επιστήμη μπορεί να λειτουργήσει μόνο υπέρ ενός καλύτερου κόσμου, η ταύτιση της κοινωνικής προόδου με την πρόοδο της επιστήμης είναι ορατή τόσο στις ουτοπίες που εδράζονται σε μια χαμηλού επιπέδου τεχνολογική βάση, όσο και σ' εκείνες που απογειώνουν κυριολεκτικά τη σημασία της τεχνικής. Στις πρώτες τοποθετείται ο Φουριέ, ενώ τις δεύτερες αντιπροσωπεύει κυρίως ο Σεν-Σιμόν, που επηρεάστηκε καταλυτικά από τον Νεύτωνα (εξού και τα «Συμβούλια του Νεύτωνα») και αναζητούσε το κοινωνικό ανάλογο της ισορροπίας που παράγουν στο Σύμπαν οι νόμοι της παγκόσμιας έλξης, συνθέτοντας «ένα τρελό κράμα θεολογίας, μαθηματικών και αστροφυσικής» (Ραφαηλίδης, 1999: 31). Απότοκο της στάσης τους απέναντι στην επιστήμη ήταν και ο καθοριστικός ρόλος που έδιναν όλοι οι ουτοπικοί σοσιαλιστές στην παιδεία και στον αναμορφωτικό της χαρακτήρα.

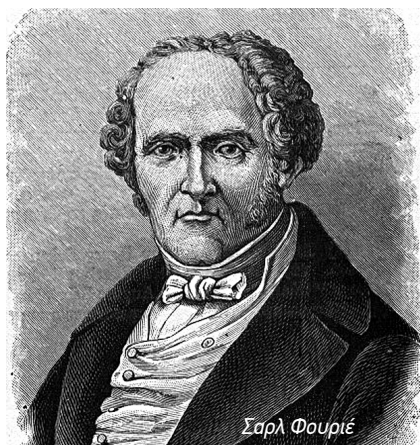
6. Σχνά ο προμαρξικός κομμουνισμός και σοσιαλισμός ήταν προϊόν ιδιόμορφης *σύντηξης της θρησκείας με την κριτική στην υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα*. Αυτή η συνάντηση εκφραζόταν και στη θεμελίωση της ανάγκης του κομμουνισμού και στον τρόπο με τον οποίο αυτός θα επιβαλλόταν και στο περιεχόμενό του.

Ας δούμε, κατ' αρχάς, τη θεμελίωση του κομμουνισμού. Οι πρόγονοι των Μαρξ και Ένγκελς, με εξαίρεση τον Όουεν, αξιοποιούν ευρύτατα τις διδαχές και τον ουμανισμό του Χριστιανισμού για να θεμελιώσουν την κοινωνία τους είτε προϋποθέτουν –συνήθως υπαινικτικά– τη συνδρομή της «θείας χειρός» για την οικοδόμησή της. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον *Νέο Χριστιανισμό* του Σεν-Σιμόν, το ότι ο Φουριέ υπόρρητα καταφεύγει στη συνδρομή του Θεού για να εξασφαλιστεί σε κοινωνικό επίπεδο η ισορροπία μεταξύ άνισων, αλλά και την άποψη του Καμπέ ότι η κοινοκτημοσύνη είναι κάτι τόσο λογικό και βαθιά ανθρώπινο, που αποκλείεται να μη δουλέψουν γι' αυτήν τουλάχιστον οι καλοί χριστιανοί. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα πάντως εί-

ναι ο Βάιτλινγκ, για τον οποίο ο Ένγκελς σημειώνει ότι ανήγαγε «τον κομμουνισμό... στον πρωταρχικό χριστιανισμό» (Ένγκελς, χ.χ. α: 400). Εξίσου αιχμηρός είναι και απέναντι στον «πληθωρικό αισθηματικό κομμουνισμό που βασιζόταν στην “αγάπη” και ξεχειλίζε από αγάπη». Ο τελευταίος αποδίδεται στον Χέρμαν Κρίγκε (Hermann Kriege), νεαρό σπουδαστή και μέλος της «Ένωσης των Κομμουνιστών», τον οποίο ο Ένγκελς κατέταξε στο στρατόπεδο του «αληθινού σοσιαλισμού» (Ένγκελς, χ.χ. α: 399).

Σε ό,τι αφορά τις μεθόδους δράσης, μπορούμε να καταγράψουμε δύο διαστάσεις. Κατ' αρχάς, τις απόπειρες δημιουργίας ιδανικών κοινοτήτων (ενοριών, στην περίπτωση του Σπενς) με βάση τα πρότυπα των κοινοτήτων που οργάνωναν διάφορα θρησκευτικά δόγματα. Επρόκειτο για μια πρακτική που είχε ως έκφραση τις συλλογικότητες που ήδη αναφέρθηκαν και χαρακτηρίζονται από τον Μπλοκ «νησιδες ευδαιμονίας». Αξίζει να σημειωθεί ότι ο νεαρός Ένγκελς, θέλοντας να αποδείξει ότι ο κομμουνισμός είναι εφαρμόσιμος, ανέφερε το παράδειγμα της σχέτας των Σέικερς (Τρέμοντες), ριζοσπαστικής πτέρυγας των Άγγλων Κουακέρων, τους οποίους θεωρούσε ως «τους πρώτους ανθρώπους που δημιούργησαν μια κοινωνία με βάση την κοινοκτημοσύνη [...] σε ολόκληρο τον κόσμο» (Hobsbawm, 2011: 26). Το χωριό που ίδρυσαν οι Σέικερς στα τέλη του 18ου αιώνα στη Νέα Αγγλία, το Κατέρμπουρι Σέικερ Βίλατζ, έφτασε στην ακμή του γύρω στα 1860 και σήμερα λειτουργεί ως μουσείο.

Η δεύτερη διάσταση αφορά τις μεθόδους διάδοσης των κομμουνιστικών ιδεών, που εμφανίζονταν να αντιγράφουν εκείνες των θρησκευτικών ρευμάτων, να απορρίπτουν σε γενικές γραμμές τη βία και να δίνουν βάρος στη χριστιανικό τύπου κατήχηση. Έτσι, έννοιες όπως «ευαγγέλιο», «σύμβολο» ή «όρκος πίστης» και «κατήχηση», έννοιες ταυτισμένες με τη θρησκεία, ήταν ευρύτατα διαδεδομένες και στους πρόδρομους κομμουνιστικούς κύκλους· ειδικά οι όροι «ευαγγέλιο» ή «σύμβολο πίστης» ήταν το όνομα που

έδιναν στα προγράμματά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι το προγραμματικό ντοκουμέντο που συζητήθηκε στο πρώτο Συνέδριο της «Ένωσης των Κομμουνιστών» (2-9 Ιουνίου 1847), έχοντας συνταχθεί κατά βάση από τον Ένγκελς, ονομάστηκε «Σχέδιο ενός κομμουνιστικού όρκου πίστης». Μα και *Οι αρχές του κομμουνισμού*, που έγραψε λίγο αργότερα ο Ένγκελς, είχαν και τη μορφή των ερωταποκρίσεων κατήχησης. Από αυτή την πρακτική αποστασιοποιήθηκαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*: Αν και η «Ένωση των Κομμουνιστών» τούς ανέθεσε να γράψουν το πρόγραμμά της με τη μορφή «όρκου πίστης», εκείνοι άλλαξαν επιλογή. «Ξανασκέψου λίγο τον “όρκο πίστης”» έγραφε ο Ένγκελς στον Μαρξ στις 23-24 Νοεμβρίου 1847. «Πιστεύω ότι θα πρέπει να εγκαταλείψουμε τη μορφή της κατήχησης και να το ονομάσουμε “Κομμουνιστικό Μανιφέστο”» (Σαζόνφοφ, 1986: 48).

7. Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές συνήθως δεν αναφέρονταν σε κάποιο κοινωνικό υποκείμενο, εκτός ίσως από τους νεο-μπαμπουβιστές (που προσέγγισαν και το ζήτημα της επαναστατικής οργάνωσης), για τους οποίους ο Μαρξ και ο Ένγκελς χρησιμοποιούν τον όρο «προλεταριακός κομμουνισμός». Ο Ένγκελς, σε κείμενο του 1843 εξυμνούσε τη δικτύωσή τους στα προλεταριακά στρώματα του πληθυσμού, ενώ αντιμετώπιζε με επιφύλαξη τον «φιλοσοφικό κομμουνισμό» των Γερμανών, που αναδύονταν ως «συνέπεια

της χεγκελιανής φιλοσοφίας» και στρατολογήσε οπαδούς «από τις τάξεις που απήλαυσαν των προνομίων της μόρφωσης, δηλαδή μεταξύ των πανεπιστημιακών και των επιχειρηματιών» (Μπενσαϊντ, 2010: 22-23).

Στο *Μανιφέστο*, μάλιστα, σημειωνόταν ότι στα χέρια του γερμανικού «αληθινού σοσιαλισμού» η γαλλική κομμουνιστική φιλολογία «έπαψε να εκφράζει την πάλη μιας τάξης ενάντια σε μια άλλη» (Μαρξ & Ένγκελς, x.x. α: 49) και ότι οι οπαδοί του «αληθινού σοσιαλισμού» υπερασπιζόνταν «αντί τα συμφέροντα του προλεταριάτου, τα συμφέροντα της ανθρωπίνης φύσης, του ανθρώπου γενικά, του ανθρώπου που δεν ανήκει σε καμιά τάξη, που δεν ανήκει καθόλου στην πραγματικότητα, και που ανήκει μονάχα στον ομιχλώδη ουρανό της φιλοσοφικής φαντασίας» (Μαρξ & Ένγκελς, x.x. α: 49-50). Έτσι, οι ουτοπιστές επικρίνονται γιατί η εργατική τάξη «υπάρχει γι’ αυτούς μόνο ως η τάξη που υποφέρει πιο πολύ απ’ όλες» (Μαρξ & Ένγκελς, x.x. α: 54), και άρα είναι δίκαιο και ηθικό να απαλλαγεί από τα βάσανά της. Σύμφωνα με τον Ένγκελς: «Το κοινό και στους τρεις [σ.σ. Σεν-Σιμόν, Φουριέ, Όουεν] είναι ότι δεν παρουσιάζονται σαν εκπρόσωποι των συμφερόντων του προλεταριάτου που είχε στο μεταξύ δημιουργηθεί. Όπως οι διαφωτιστές δεν θέλουν να απελευθερώσουν πρώτα μian ορισμένη τάξη, μα αμέσως όλη την ανθρωπότητα» (Ένγκελς, x.x. β: 128). Γι’ αυτό, στις ουτοπίες τους δεν τίθεται θέμα στράτευσης στην πλευρά μιας κοινωνικής ομάδας ή αντιπροσώπευσης των συμφερόντων μιας κοινωνικής ομάδας, ακόμη και απ’ αυτούς που μιλούν για «εκμεταλλευτές και εκμεταλλεζόμενους» και για κατάργηση των τάξεων (Σεν-Σιμόν) ή θεωρούν ότι η «νοικιασμένη εργασία είναι έμμεση σκλαβιά» (Φουριέ).

Η τμή του μαρξικού κομμουνισμού

Στις αρχές της δεκαετίας του 1840, η έννοια του κομμουνισμού ήταν ήδη στο

προσκήνιο και χαρακτηρίζει τη δράση και τα πιστεύω της πιο ριζοσπαστικής τάσης των αναδυόμενων προλεταριακών στρωμάτων. «Εκείνη την περίοδο» σημειώνει ο Χομπσμπάουμ «εμφανίστηκε στη Γαλλία ένα επαναστατικό και συνειδητοποιημένο προλεταριακό κομμουνιστικό κίνημα, και γύρω στα 1840 εντάχθηκαν, πράγματι, στην τρέχουσα γλώσσα οι λέξεις “κομμουνιστής” και “κομμουνισμός”, ακριβώς για να περιγράψουν το κίνημα αυτό» (Hobsbawm, 2011: 51).

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς υιοθέτησαν τον όρο και τον έκαναν σημαία τους όχι όπως ήταν, αλλά με άλλο νόημα, περιεχόμενο και διάσταση. Τον υιοθέτησαν πραγματοποιώντας μια τομή που άλλαξε τον ρου της ιστορίας. Έτσι, μετά την εμφάνισή τους και ιδίως μετά το *Μανιφέστο*, ο κομμουνισμός έχει σχεδόν ταυτιστεί με τους δύο κορυφαίους της επαναστατικής σκέψης και είναι αδιανόητη η αναφορά σε αυτούς χωρίς αναφορά σε αυτούς που τον μετέτρεψαν σε ιστορικό ρεύμα.

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς υιοθέτησαν μια *υποδειγματικά διαλεκτική στάση* απέναντι στους προγενέστερους ή/και σύγχρονους τους ουτοπιστές του κομμουνισμού, που χαρακτηριζόταν από το τετράπτυχο: απόρριψη της εύκολης απόρριψης – ερμηνεία της φύσης και των ορίων τους («από τις ανώριμες κοινωνικές συνθήκες προκύπτουν ανώριμες θεωρητικές κατασκευές») – αξιοποίηση των χειραφετητικών-ριζοσπαστικών στοιχείων – επαναστατική τομή και υπέρβαση.

Πού συνίσταται η τομή των Μαρξ και Ένγκελς – η οποία, εν πολλοίς, ερμηνεύει και την αποδοχή που είχε το έργο τους και τη νέα πνοή που απέκτησε ο κομμουνισμός έπειτα από αυτούς; Κατά τον Χομπσμπάουμ, ο μαρξικός κομμουνισμός διέφερε από τον προμαρξικό στα εξής: «Πρώτον, αντικατέστησε την επί μέρους κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας με μια περιεκτική κριτική, η οποία βασιζόταν στην ανάλυση της θεμελιώδους σχέσης (στην προκειμένη περίπτωση της οικονομικής) που καθορίζει αυτή την κοινωνία [...]. Δεύτερον, έθεσε τον σοσιαλισμό σε ένα πλαίσιο εξελικτικής ιστορικής ανάλυσης, πράγμα το οποίο

εξηγεί τόσο το γιατί ο σοσιαλισμός εμφανίστηκε ως θεωρία και ως κίνημα τότε που συνέβη όσο και το γιατί η ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού πρέπει τελικά να γεννήσει μια σοσιαλιστική κοινωνία [...]. Τρίτον, ο Μαρξ διευκρίνισε τον τρόπο μετάβασης από την παλιά στη νέα κοινωνία: το προλεταριάτο θα ήταν ο φορέας της, μέσω ενός ταξικού κινήματος που θα ανέπτυσε την ταξική πάλη και το οποίο θα επιτύχανε το σκοπό του μόνο μέσω της επανάστασης – “της απαλλοτριώσης των απαλλοτριωτών”» (Hobsbawm, 2011: 56).

Συνεπώς ο Μαρξ και ο Ένγκελς:

Πρώτον, έδωσαν βάρος στη λογική, στην επιστημονική και στην ιστορική θεμελίωση της ανάγκης, της δυνατότητας και της έννοιας του κομμουνισμού. «Δεν θα έχουν μέλλον οι αρχές μας» έγραφε ο Μαρξ στον Ένγκελς τον Οκτώβριο του 1844 «εφόσον δεν αναπτυχθούν [...] λογικά και ιστορικά, μέσα από τους μέχρι σήμερα τρόπους σκέψης και τη μέχρι σήμερα ιστορία, καθώς και σαν αναγκαία συνέχισή τους [...], τότε τα πάντα θα παραμένουν μάλλον θολά και για τους περισσότερους ψηλάφισμα μέσα στο σκοτάδι» (Σαζόνφοφ, 1986: 17). Αναζήτησαν, λοιπόν, τη θεμελίωση του κομμουνισμού όχι στη σφαίρα των ιδεών, της ηθικής, των αφηρημένων εκκλήσεων για ισότητα και δικαιοσύνη, αλλά στην εσώτερη λογική, στις βαθύτερες ιστορικές τάσεις και αντιφάσεις της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, από τη μια, και στην ιστορική δυναμική της ταξικής πάλης, από την άλλη. «Δεν προετοιμάζουμε τον αυριανό κόσμο» σημείωνε ο Μαρξ «με βάση τη δογματική σκέψη, αλλά θέλουμε, αντιθέτως, να βρούμε τον νέο κόσμο στο τέλος της κριτικής του παλιού. Η δουλειά μας δεν είναι να οικοδομήσουμε το μέλλον και να χαράξουμε τελεσίδικα σχέδια για την αιωνιότητα, και τούτο καθιστά ακόμη πιο ολοφάνερο αυτό που οφείλουμε να πραγματοποιήσουμε στο παρόν· εννοώ τη ριζοσπαστική κριτική κάθε υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, ριζοσπαστική με την έννοια ότι δεν φοβάται τα ίδια της τα αποτελέσματα ούτε τις συγκρούσεις με τις κατεστημένες δυνά-

μεις. Δεν παρουσιάζομαστε στον κόσμο ως δογματικοί με ένα νέο αξίωμα: ορίστε η αλήθεια, γονατίστε και προσκυνήστε τη! Φέρνουμε στον κόσμο τις αρχές που ανέπτυξε ο ίδιος στους κόλπους του. Του δείχνουμε μόνο για ποιο πράγμα ακριβώς μάχεται» (Μπενσαϊντ, 2010: 29-30).

Και ο Ένγκελς στο *Αντι-Ντύρινγκ*: «Για να μετατραπεί ο σοσιαλισμός σε επιστήμη, πρέπει να στηριχτεί πρώτα απ' όλα πάνω στο έδαφος της πραγματικότητας. [...] Οι ουτοπιστές ήταν ουτοπιστές γιατί δεν μπορούσαν να είναι τίποτα περισσότερο σε μια εποχή που η καπιταλιστική παραγωγή ήταν τόσο αναπτυγμένη. Ήταν δηλαδή υποχρεωμένοι να βγάζουν από το κεφάλι τους τα συστατικά στοιχεία της μελλοντικής κοινωνίας, εφ' όσον τα στοιχεία αυτά δεν παρουσιάζονταν ακόμα ευδιάκριτα μέσα στη σύγχρονή τους κοινωνία. Ήταν, λοιπόν, αναγκασμένοι να επικαλούνται τη λογική, για την εφεύρεση των βασικών χαρακτηριστικών του καινούργιου οικοδομήματος, ακριβώς γιατί δεν μπορούσαν ακόμα να επικαλεσθούν τα σύγχρονά τους ιστορικά γεγονότα» (Ένγκελς, 1960: 42-43 και 392).

Δεύτερον, συνέδεσαν τον κομμουνισμό, από την πρώτη κιόλας στιγμή, όχι με τον αφηρημένο Άνθρωπο ή το ανθρώπινο γένος γενικά, αλλά με την εργατική τάξη, την πλήρη χειραφέτησή της, την κατάργηση κάθε μορφής εκμετάλλευσης και ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Αντιμετώπισαν το προλεταριάτο ως την επαναστατική δύναμη στις συνθήκες του καπιταλισμού, τη δύναμη που, απελευθερώνοντας τον εαυτό της, απελευθερώνει και αναπλάθει την κοινωνία. Έτσι, ο «κριτικός κομμουνισμός» τους «έχει σαν υποκείμενο το προλεταριάτο και σαν κεντρικό θέμα την επανάσταση» (Λαμπριόλα, 1978: 9).

Τρίτον, συνέδεσαν την επικράτηση του κομμουνισμού όχι με μια διαπάλη στη σφαίρα των ιδεών αλλά με την ιστορική δυναμική της ταξικής πάλης, και ειδικότερα με την επαναστατική πάλη του προλεταριάτου –και με το κομμουνιστικό κόμμα ως τμήμα και νεύρο αυτής της πάλης– και το ποιοτικό άλμα της επανάστασης. Αυτή η επιλογή τους οδήγησε, από

τη μια, να επενδύσουν στην επαναστατική τακτική-πράξη, ως δρόμο και μέσο για την υλοποίηση του κομμουνιστικού σκοπού, και από την άλλη, να αποκηρύξουν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τόσο τις πρακτικές συνωμοσίας, μπλανκιστικού πραξικοπήματος, κλειστών σεχτών κ.λπ. όσο και τον μεταρρυθμισμό και τη λογική των «νησίδων ευτυχίας» να επενδύσουν, με άλλα λόγια, στον μαζικό-ταξικό χαρακτήρα της επαναστατικής διαδικασίας («η απελευθέρωση των εργατών θα είναι έργο των ίδιων των εργατών ή δεν θα υπάρξει»).

Τέλος, έδωσαν στον κομμουνισμό νέο και καθολικό περιεχόμενο, που απαντά με χειραφετητικό κριτήριο σε όλες τις διαστάσεις του «κοινωνικού ζητήματος» (ιδιοκτησία, εργασία, κατανομή κ.λπ.), αλλά και σε ζητήματα που αφορούν το κράτος και την εξουσία, τις σχέσεις ανθρώπου-φύσης, εθνικού-διεθνικού, γυναίκας-άνδρα, το νόημα της ζωής, την προοπτική των μη προλεταριακών στρωμάτων.

Στο κείμενό του «Για την ιστορία της Ένωσης των Κομμουνιστών», ο Ένγκελς συμπυκνώνει ως εξής την τομή που πραγματοποίησε με τον Μαρξ: «Κομμουνισμός δε σημαίνει στο εξής: να εκκολάπτουμε με τη φαντασία ένα όσο το δυνατό πιο τέλειο κοινωνικό ιδεώδες, αλλά: να κατανοήσουμε τη φύση, τις συνθήκες και τους γενικούς σκοπούς –που απορρέουν απ' αυτές τις συνθήκες– της πάλης που διεξάγει το προλεταριάτο» (Ένγκελς, x.x. α: 398).

Πολύ πιο ολοκληρωμένα έθετε το θέμα στο *Αντι-Ντύρινγκ*: «[...] ο σοσιαλισμός δεν παρουσιάζονταν πια τώρα σαν τυχαία ανακάλυψη αυτού ή εκείνου του μεγαλοφυούς πνεύματος, αλλά σαν το αναγκαίο επακόλουθο της πάλης δύο τάξεων με ιστορική προέλευση, δηλαδή του προλεταριάτου και της αστικής τάξης. Έργο του δεν ήταν πια να κατασκευάσει ένα όσο το δυνατό πιο τέλειο κοινωνικό σύστημα, αλλά να μελετήσει την ιστορική πορεία της οικονομίας, απ' όπου ξεπηδούν με αναγκαιότητα οι τάξεις αυτές κι η σύγκρουσή τους, και ν' ανακαλύψει, μέσα στην δημιουργημένη

πια κατάσταση, τα μέσα για τη λύση της σύγκρουσης [...]. Ο ως τότε σοσιαλισμός έκανε βέβαια κριτική στον υπάρχοντα καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις συνέπειές του, δεν μπορούσε όμως να τον εξηγήσει, ούτε, επομένως, και να τα βγάλει πέρα μαζί του· μπορούσε μόνο να τον απορρίπτει απλώς σαν κάτι κακό. Ο σοσιαλισμός αυτός, όσο πιο έντονα τάβαζε με την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης, που είναι αξεχώριστη από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τόσο λιγότερο ήταν σε θέση να δείξει καθαρά σε τι συνίσταται αυτή η εκμετάλλευση και πώς γεννιέται. Το ζήτημα λοιπόν ήταν, από τη μια μεριά, να εξηγήσουν αυτόν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στην ιστορική του αλληλουχία και την αναγκαιότητα της κατάρρευσής του, και από την άλλη μεριά να ανακαλύψουν τον εσωτερικό του χαρακτήρα, που παρέμενε ακόμα κρυμμένος, μια και η ως τότε κριτική του κατευθυνόταν περισσότερο ενάντια στα κακά του αποτελέσματα παρά ενάντια στην πορεία του και την υπόστασή του. Αυτό επιτεύχθηκε με την ανακάλυψη της υπεραξίας [...]. Έτσι εξηγήθηκε η προέλευση τόσο της καπιταλιστικής παραγωγής, όσο και

της παραγωγής του κεφαλαίου». Και καταλήγει: «Αυτές τις δύο μεγάλες ανακαλύψεις: δηλαδή την υλιστική αντίληψη της ιστορίας και την αποκάλυψη του μυστικού της καπιταλιστικής παραγωγής μέσω της υπεραξίας, τις χρωστάμε στο Μαρξ. Χάρη στις ανακαλύψεις αυτές, ο σοσιαλισμός μετατράπηκε σε επιστήμη. Τώρα το ζήτημα είναι να τις επεξεργαστούμε σε όλες τους τις λεπτομέρειες και τις αλληλουχίες» (Ενγκελς, 1960: 53-54).

Γι' αυτή τη μετάβαση από τον προμαρξικό, ουτοπικό στον μαρξικό, επιστημονικό κομμουνισμό αναφέρει εύστοχα ο Λαμπριόλα: «[σ.σ. ο κομμουνισμός των Μαρξ και Ένγκελς] διατυπώνει την έλευση της κομμουνιστικής παραγωγής, όχι σαν αίτημα κριτικής, ούτε σαν στόχο μιας ηθελημένης επιλογής, αλλά σαν το αποτέλεσμα της σύμφυτης στην ιστορία διαδικασίας. [...] οι προϋποθέσεις αυτής της πρόβλεψης βρισκονται μέσα στις ίδιες τις συνθήκες της παρούσας καπιταλιστικής παραγωγής. [...] δεν είναι πια η υποκειμενική κριτική που εφαρμόζεται στα πράγματα, αλλά η ανεύρεση της αυτοκριτικής που βρίσκεται μέσα στα ίδια τα πράγματα» (Λαμπριόλα, 1978: 164 και 146). **Τ**

b

Βιγκότσκι, Β. (1988), *Η οικονομική θεμελίωση της θεωρίας του σοσιαλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Cabet, E. (2010), *Ταξίδι στην Ικαρία*, Εταιρεία Ικαριακών Μελετών.

Γιαννούλη, Χ. (1991), «Το τέλος της εκμετάλλευσης και η βασιλεία των παραγωγών. Η σαινισμονική ουτοπία», *Θέσεις*, τεύχ. 37.

Ένγκελς, Φ. (1960), *Αντι-Ντύρινγκ*, Αθήνα, Γερ. Αναγνωστική.

Ένγκελς, Φ. (χ.χ. α), «Για την ιστορία της Ένωσης των Κομμουνιστών», στο *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. 2, Αθήνα, Γνώσεις, σ. 390-413.

Ένγκελς, Φ. (χ.χ. β), «Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη», στο *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. 2, Αθήνα, Γνώσεις, σ. 95-172.

Hobsbawm, E. (2011), *Πώς να αλλάξουμε τον κόσμο – Μαρξ και Μαρξισμός 1840-*

2011, Αθήνα, Θεμέλιο.
Λαμπριόλα, Α. (1978), *Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας*, Αθήνα, Οδυσσεάς.

Μάμφορντ, Λ. (1998), *Η ιστορία των Ουτοπιών*, Νησίδες, Σκόπελος.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (1979), *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμ. 2, Αθήνα, Gutenberg.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ. α), «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», στο *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. 1, Αθήνα, Γνώσεις, σ. 10-58.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ. β), *Η Αγία Οικογένεια (Η κριτική της κριτικής)*, Αθήνα, Γερ. Αναγνωστική.

Μπαμπέφ, Γ. (1989), *Κείμενα*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδηγητή.

Μπενσαίντ, Ν. (2010), *Μαρξ – Τρόπος κρίσης*, Αθήνα, ΚΨΜ.

Μπλοχ, Ε. (1985), *Ουτοπία και επανάσταση*, Αθήνα, Έρασμος.

Νούτσος, Π. (1979), *Ουτοπία και ιστορία*, Αθήνα, Κέδρος.

Ουτοπία (1995), «Αφιέρωμα στις Ουτοπίες», τεύχ. 17.

Προεμπραξέζνσκι, Γ. (1978), *Το πέρασμα στο σοσιαλισμό – Ο Μαρξ, ο Λένιν και οι αναρχικοί για την κατάργηση του καπιταλισμού*, Αθήνα, Γράμματα, σ. 33-56.

Ραφαηλίδης, Β. (1999), *Η μεγάλη περιπέτεια του Μαρξισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σ. 25-46.

Ρόζενταλ, Μ.Μ. (1975), *Φιλοσοφικό Λεξικό*, Αθήνα, Γνώσεις.

Σαζόνφο, Β. (1986), *Για το «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» των Μαρξ και Ένγκελς*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Σταυρόπουλος, Θ. (1990), «Η σοσιαλιστική πτέρυγα της Γαλλικής Επανάστασης», *Θέσεις*, τεύχ. 30.

Wallerstein, I. (2007), *Ουτοπιστική ή αλλιώς Ιστορικές επιλογές για τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Κέδρος.